modern, perquè buscava la utopia en un món capitalitzat pels diners, però com a conservador que era, ho feia a través d'un retorn al passat precristià (*L'Atlàntida*) i medieval (*Canigó*), reivindicant unes formes de relació i de producció precapitalistes i comunitàries.

En qualsevol cas, deixant de banda l'exegesi o interpretació crítica que es vulgui fer de l'obra del poeta de Folgueroles, cal remarcar com *Verdaguer dia a dia* s'erigeix en un tòtem que ha de presidir qualsevol tesi o investigació rigorosa sobre la vida i obra del mossèn, perquè la quantitat de dades aportada és clau a l'hora de crear un context veraç i estable per tal de submergir-se en la seva literatura. I no només això, molts dels fets i documents aporten nova llum i moltes preguntes fecundes per continuar treballant al voltant de l'obra de Verdaguer i demostren com una cronologia d'aquesta magnitud és indispensable per als treballs filològics i de segur que serà molt ben rebuda en el panorama de les lletres catalanes.

ANDREU SITJÀ I OLIVA

Montserrat Comas i Güell

Elles, les dones, també hi eren. Corresponsals femenines de Víctor Balaguer (1848-1896)

Edicions de la Universitat de Barcelona, 2023, 215 p.

Elles, les dones, també hi eren és un estudi del 2023. Malgrat que el títol tingui un aire de *struggle for recognition* de fa trenta anys, la seva validesa (o necessitat) s'imposa en un àmbit, la catalanística del segle XIX, en què encara hi ha molt per fer (i per reivindicar) pel que fa a la perspectiva de gènere. La interrelació entre art i política, tan crucial en la mateixa constitució de la catalanitat contemporània, sembla escamotejada quan es tracta de l'exigida incorporació de la dona en el relat de la història literària i cultural catalana del segle XIX. El darrer projecte d'*Història de la literatura catalana*, per exemple, ha palesat les enèsimes preocupacions terminològiques de periodificacions o una voluntat d'*aggiornamento* metodolò-

gic, però cap o ben poca revisió des d'una perspectiva de gènere. El sexe és política, i perpetuar la representació del segle XIX en les seves barbes i sotanes és un constructe polític que a hores d'ara es fa difícilment sostenible. Benvingut sia, doncs, un estudi que és una lluita pel reconeixement i una aportació positiva a la historiografia cultural catalana, presentat modestament per l'autora, Montserrat Comas, com un «guió ampli de treball» o «un apunt per a possibles vies de recerca».

L'assaig es basteix al voltant d'un home, el barbaespès Víctor Balaguer, i el seu important i mastodòntic llegat epistolar que es conserva a la seva biblioteca-museu de Vilanova i la Geltrú. El 1857, el mateix any que a París un poeta afaitat va publicar *Les fleurs du mal*, el liberal i maçó D. Víctor escrivia el seu primer poema en català, «A la Verge de Montserrat», de manera que és comptat entre el impulsors de la Renaixença i un factòtum de la restauració dels Jocs Florals. Potser no és tan coneguda una operació anterior, en els primordis de la seva formació com a escriptor i home públic, com és la de prologuista del *Pensil del bello sexo* (1845), la primera antologia d'escriptores a la península. Sense conèixer-se personalment, la majoria d'aquestes escriptores es dirigien entre elles i s'acomiadaven tractant-se d'*hermanas* per carta. El que ara potser s'identificaria com a sororitat va ser batejat en el seu moment amb el nom d'Hermandad Lírica.

Un element palès d'aquesta Hermandad Lírica en què l'estudi de Comas se centra és la importància de la carta com a gènere, com a forma d'escriptura i de la seva feminització, i també com un mitjà de comunicació que, en el segle del progrés, guanya celeritat, seguretat i abast. Un signe de l'Estat liberal que al segle XIX desplega un cos de funcionaris o estampa-segells amb el rostre del nou poder isabelí. Cal ponderar el caràcter reticular que van dibuixant aquestes corresponsals femenines de Balaguer, fet que reuneix un grup molt heterogeni de dones d'extracció social i interessos diversos.

Certament, la característica principal d'aquesta gran xarxa i que Comas descriu és la posició central de Víctor Balaguer, l'home que atorga reconeixement, administra poder i vigila aquesta feminitat a través de les cartes. Són dones que escriuen des d'una *cambra*, no pas *pròpia*, sinó vigilada sempre a través dels homes de la casa o de l'espiell amb què D. Víctor exerceix el seu domini. Una masculinitat panòptica que va entendre ben aviat com d'important i valuós podia ser, en la nova societat liberal, el control de les dones. Proporcions guardades, de la mateixa manera que Georges Duby va veure que, en el triangle dibuixat en la societat feudal del segle XII entre *le chevalier, la*

femme i *le prête*, es disputava el nou poder *de facto* i el seu imaginari social, el poder emergent liberal arrabassava les dones de la tutela clerical o del tradicionalisme per exercir un nou tipus de control i bastir un imaginari romàntic. L'anticlericalisme, el desafiament a la religió tradicional del jove Víctor Balaguer, s'avé a aquesta masculinitat que senyoreja sobre filles, mares o *esposes de*. Com també s'entreveu en el persistent conflicte de D.Víctor amb la seva mare, detentora absoluta del poder familiar, una ombra edípica mal resolta que sembla que es vulgui reparar en el seu assalt pel control del femení; impagable la carta que Teresa Cirera, la mare, adreça al seu fill i que Comas edita en el recull de textos final.

Montserrat Comas apunta noms i (des)raons de l'apologètica catòlica coetània a Balaguer, que feia mans i mànigues per exercir un domini sobre les dones i sobre la seva educació. Esmenta, per exemple, el combatiu antimaçó Félix Dupanloup, bisbe d'Orleans, l'obra del qual, *Algunos consejos a las mujeres cristianas que viven en el siglo sobre el trabajo intelectual que les conviene*, va ser traduïda al castellà el 1871 a la impremta del *Diario de Barcelona*. Dupanloup aconsellava que les dones no escrivissin per així evitar que la seva vida no els resultés tediosa i dolorosa; i que, és clar, no llegissin segons què: «Quiero mujeres que sean modelos de vida seria». Tanmateix, el paper de traductores —una ocupació escriptural, la traducció, entesa pel bisbe d'Orleans com a subsidiària— els era permès i fins i tot recomanat. Un element per anotar i que d'alguna manera ja va ser entrevist per Ramon Pinyol (2006) en un dels estudis que millor han plantejat de moment la nòmina i els àmbits de les escriptores en català al segle XIX.

Quan D.Víctor ja era barbaflorit, no només estèticament el romanticisme havia estat ultrapassat; també políticament el liberalisme havia experimentat una radical contestació en l'internacionalisme obrer. Col·laborador eficaç en la seva repressió, Víctor Balaguer navegava en el marasme liberal conservador, àdhuc ultracatòlic, per trobar refugi i reconeixement en un regionalisme floralesc. Com Josepa Massanés, la poeta romàntica espanyola que va escriure abans que ho fes Carolina Coronado o Gertrudis Gómez de Avellaneda, escriu en català molt poc després que faci el pas D.Víctor. Massanés, donya Pepita, és un model de *vida seria* isabelina, mestra caritativa i sol·lícita poeta. Serà a través de l'imprescindible D.Víctor que Dolors Monserdà escriurà i llegirà en públic el 1887 a la seva biblioteca-museu de Vilanova i la Geltrú un esbós biogràfic en castellà de Massanés. Així doncs, en un dels més rellevants testimonis de la *genealogia femenina* de la Catalunya del XIX, acaba sent-hi present Víctor

Balaguer, l'espiell que tot ho esguardava i vigilava. Montserrat Comas ha sabut presentar-nos aquest heterogeni conjunt de dones a través d'un home —contradictori, ressagat i tothora influent—, una aportació necessària i una lluita pel reconeixement d'una història silenciada.

JORDI CERDÀ SUBIRACHS